

<https://doi.org/10.62837/2026.7.124>

NƏRGİZ RÜSTƏMOVA RÜFƏT QIZI
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı
nergiz.rustemova.87@mail.ru

**RİTUAL JESTLƏR ƏSASINDA TÖRƏMİŞ BƏZİ PARALİNGVİSTİK
FRAZEOLÖGİZMLƏR HAQQINDA**
(müasir türk və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)

Açar sözlər: Azərbaycan dili, türk dili, frazeologiya, paralingvistika, ritual jestlər.

Ключевые слова: азербайджанский язык, турецкий язык, фразеология, паралингвистика, ритуальные жесты.

Key words: Azerbaijani language, Turkish language, phraseology, paralinguistics, ritual gestures.

Məlum olduğu kimi, paralingvistik və psixosomatik mahiyyətli frazeoloji vahidlərin ən önəmli göstəricilərindən biri – onların kontekstə bağlılığı, yəni bu və ya digər konsituasiyada (kontekstual situasiyada) öz dolğun və real mənasını ətraflı şəkildə ifadə etməsi özəlliyi ilə bağlıdır. Məhz, kontekst frazeoloji vahidlərin ilkin və ya dolayı (məcazi) anlamda diskursiv reallaşma qazandığını müəyyən edə bilər. Məsələn, əl-ayağına düşmək / ayağına düşmək frazeoloji vahidləri ilkin əsasda sırf paralingvistik mahiyyətli semiotik işarəni, yəni qeyri-verbal (bədən dili vasitəçiliyi ilə) işarəni ehtiva edir. N.Vəliyevanın üçdilli frazeoloji lüğətində bu frazeologizmin iki anlamda işləklilik qazandığı qeyd edilir. Birinci halda söhbət sırf bədən dili vahidi kimi diz çökmək, təzim etmək, ayaqlarına düşmək (hərfi anlamda) paralingvistik mahiyyəti açıqlanır. İkinci anlamda isə müəllif üzr istəmək, əfv diləmək mənasının məcazi (simvolistik) təqdimatına xidmət edən ifadə olduğu qeyd edilir [14 ; s.109].

Komponentar baxımdan (yəni, əsas komponentin somatik, onomastik və s. mahiyyətli olması baxımından), bədən üzvünün adının yer alması səbəbiylə əl-ayağına düşmək / ayağına düşmək frazeologizmlərini somatik frazeologizm statusunda da dəyərləndirmək olar. Lakin bu zaman vacib bir məqamı diqqətdən kənarda qoymaq olmaz. Belə ki, somatik frazeologizmlər sadəcə bədən üzvlərinin yer alması ilə səciyyələnən frazeoloji vahidləri əhatə etməyib, bütövlükdə vahid anlam ifadə edən, sırf bədən dili ilə əlaqəyə pərçimlənənməyən məcazlaşmanı ehtiva edən semantikasını ilə seçilir. Bu mənada onların kontekst çərçivəsində, tarixi-etnoqrafik şərtliliklə aspektində, milli-mədəni dəyərlər və irs şərtləndirməsində araşdırılması vacibdir [18 ; s.738]. Bu baxımdan demək olar ki, sözügedən frazeoloji vahiddə yer alan bədən dili hərəkəti bilvasitə tarixi-sosial və tarixi-filoloji şaquli kontekst çərçivəsində araşdırıla bilər. Bu istiqamətli araşdırma həmin bədən dili elementinin,

demək olar ki, universal xarakter kəsb edən ritual jest kimi ortaya çıxdığını ortaya qoyur.

Məlumdur ki, bəşər tarixi boyunca insanlar Tanrı qarşısında, daha yüksək rütbəli şəxslər qarşısında hörmət, səcdə, etiramını nümayiş etdirmək üçün və ya hər hansı bir səbəbdən (üzr, xahiş, yalvarış və s.) müraciətlərinin emosional təsir gücünü artırmaq, qarşı tərəfə pozitiv təsir etmək məqsədilə diz çökmək, üzü üstə yerə yıxılmaq kimi təzim jestlərindən istifadə etmişlər. Başqa sözlə desək, bu bədən dili elementi həm qeyri-manipulyativ (məsələn, Tanrıya yönəlik), həm də manipulyativ (xahiş, istəyin ünvanlandığı şəxsə yönəlik) mahiyyət kəsb edə bilir. Xatırladaq ki, tarixi mənbələr Qədim Persiyada, Antik Yunanıstanda prostrasiya (prostration), proskines (proskynesis) və s. adlar altında tanınan təzim jestlərindən geniş istifadə edilmişdir. Konkret olaraq, tədqiqatçılar vaxtilə İran hökmdarlarının sarayında təzim ritual jesti kimi istifadə olunan dizçökmə jestinin daha sonralar Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən Yunanıstanda tətbiq edilməsinə başlanıldığını qeyd edirlər [1]. Eləcə də qeyd edilir ki, əslində namaz vaxtı Tanrıya səcdənin ifadəsi üçün icra edilən təzim jesti (səcadət) təzim jestlərinin tipologiyası çərçivəsində (növlük etibarlı ilə) prostrasiya jestlərinə aid edilir [19]. Habelə digər səmavi və qeyri-mənşəli dinlərdə də eyni ritualla İlahi güc qarşısında təzim, səcdə, ehtiram ifadə edilir [3]. Eləcə də tarixi mənbələr bu kimi diz çökməklə, üzü üstə yıxılmaqla (qarşı tərəfin ayaqlarına qapanmaqla) ifadə tapan jestlərin daha yüksək sosial təbəqə nümayəndəsi qarşısında ehtiramın jest dili ilə reallaşması olduğunu da vurğulayırlar. Məsələn, E.Dabrova Qədim Şərq saraylarının ənənəvi salamlama ritualı olduğunu qeyd edir və bu ritualın dini yox, məhz, sosial iyerarxiya əsaslı təzim jesti kimi istifadə olunduğuna diqqət çəkir [4].

Eləcə də o da məlumdur ki, dizüstə çökməklə salamlamaq ritualı tərəflərin hansının daha üstün sosial təbəqəyə aid olduğunun əyani göstəricisi idi. Belə ki, eyni səviyyəli zadəganlar ayaqüstə salamladığı halda daha aşağı təbəqə nümayəndəsinin çökməsi labüddü idi. Bu səbəbdən də Avropa saraylarında orta əsrlərdən etibarən krala etimad, sədaqət nümayişi məqsədilə mütləq şəkildə bir diz üstünə çökmə ritualı yaranmışdır. Zadəganlardan fərqli olaraq qullar və aşağı təbəqə nümayəndələri hər iki diz üzərinə çökməklə krala təbəəlik andı, sədaqət nümayişi edirdilər [20]. Maraqlıdır ki, diz üstə çökməklə qarşı tərəfin üstünlüyünün etirafı daha sonralar Avropa nikah ənənələrində bir diz üstə çökməklə evlilik təklifinin edilməsi ritualına yol açdı [21]. Sadalanan məqamlara diqqət çəkməyimiz həm Azərbaycan, həm türk dilində geniş şəkildə istifadə olunan bir sıra paralingvistik frazeologizmlərin dizçökmə ritualına istinad etməsinin universal və lingvokulturoloji mahiyyətini müəyyənləşdirməklə bağlıdır. Beləliklə məlum olur ki, dizçökmə ritualı göz təması həddindən aşağı olan şəxsin aşağı təbəqə və ya xahiş edən şəxs mövqeyində olduğunu ortaya qoyduğu halda, dik dayanan şəxsin situasiyanın dominant tərəfi olduğunu da deməyə əsas verir. Bu məqam universal mahiyyət kəsb edir. Yəni, insan

təbiətində bir şəxsin digəri üzərindəki dominantlığını instinktiv olaraq, güc göstərişi, fiziki mövqe üstünlüyü vasitəsilə ifadəsi sövqi-təbii olaraq mövcuddur. Eyni zamanda onu da demək olar ki, türk xalqlarının Şərqlin vokulturoloji arealına daxil olması faktı dizçökmə ritualının həm də saray ritualı kimi əxz edilib mənimsənildiyini deməyə əsas verir. Bu səbəbdən də Azərbaycan və türk frazeoloji sistemində dizçökmə ritualına istinad edən, lakin semantik-konseptual yüklənmə baxımından fərqlənən çox sayda maraqlı paralingvistik frazeologizmlər mövcuddur. Onlara 1) yalvarış mahiyyətli; 2) üzr sitəmək məramlı; 3) məğlubiyyətin etirafı, 4) sevgi etirafı məqamlı ifadələr aid edilə bilər. Əslində həmin fərqləndirmə sırf situativ mahiyyət kəsb etdiyindən verilmiş kontekst çərçivəsində semantik çalar fərqliliklərini ortaya qoyurlar. Belə ki, yalnız kontekst yalvarış və üzr istəmək kimi çox yaxın intensiyanın kontekstual həllindəki fərqliliyi ortaya çıxartmağa imkan verir. Eyni zamanda güc qarşısında təslimçiliklə sevgi qarşısında təslim, sevgiyə, sevdiyinə təslim arasında fərq də yalnız kontekst əsasında ortaya çıxa bilər. Xatırladaq ki, N.Vəliyeva da bu qrup ifadələrin yekcins anamlı olmayıb, iki semantik spektrdə (yalvarış və üzr) istifadə edildiyini vurğulamışdır [17, s.109].

“Ukraynanı diz çökdürmək istəsəydik” [13]; *“Lukaşenko: Bizi diz çökdürmək mümkün deyil”* [14].

Nümunələrdən də göründüyü kimi, bu frazeologizm öz mahiyyəti etibarlı ilə müharibə konseptinə uyğun gəldiyindən onun müasir siyasi diskursda (müvafiq hərbi subdiskurs zəminində) işləkliyi aktual və anlaşılandır. Bu mənada təsadüfi deyil ki, II Qarabağ müharibəsi dövründə, eləcə də ondan sonrakı hərbi-siyasi gərginlik mərhələlərində ölkə başçısının, Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin xalqa müraciətlərində, çıxış və müsahibələrində bu frazeologizmdən aktiv şəkildə istifadə edilmişdir.

*“Erməni mifini məhv etdik, ... onlar bizim qabağımızda **diz çöküblər**”* [12]; *“Ermənistan təslim oldu, ağ bayraq qaldırdı, **diz çökdü**”* [11].

Müasir türk dilində bu ifadənin analoqunun həm elmi diskursda, həm media diskursunda, eləcə də digər diskursiv ortamlarda işləkliyi müşahidə edirik.

Elmi diskursda: *“Moğol sultanının önündə ...**diz çöken** bir düşman vardı”* [9, s. 240]; Media diskursunda: *“TKP'nin “Hükümete **diz çökmüyoruz**” eylemlerinde ilk gün”* [16]. Nümunədən də aydın şəkildə göründüyü kimi, burada ritual jestin məcazlaşma potensialı ortaya çıxır və hökumət qərarlarını qəbul etməkdən (yəni, məcazi anlamda diz çökməkdən) imtina bəyan edilir. *“Yurttaşlar...Bu halk sana **diz çökmez, boyun eğmez**” sloganları attı”* [16]. İqtibasda yer alan hər iki frazeologizmin (*diz çökmez, boyun eğmez*) ortaq cəhəti ondan ibarətdir ki, onların hər ikisi paralingvistik mahiyyət kəsb edir və eləcə də onların hər ikisi universal ritual jestin – məğlubiyyətin etirafına, qarşı tərəfin gücünün qəbul edilməsinə, qarşı tərəfin dominatlığının etirafına və ona təzim göstərilməsinə istinad edən ritual jestin məcazlaşmasına əsaslanır.

Müasir türk dilində bu ifadənin həm *diz* *çökmək*, həm də *dize* *gelmək* kimi alternativləri işləkdir [5].

Türk Dil Kurumunun lüğətlərində də vurğulandığı kimi, yuxarıda qeyd olunan frazeologizmlər *dize* *gelmək* ifadəsi ilə də sinonim mahiyyət kəsb edir [6] ; “*Düşman dize geldi*” [15].

Azərbaycan dilində bu ritual jestin təsvirinə istinad edən *dizini yerə gətirmək* ifadəsi mövcuddur. Ehtimal ki, türk dilindəki alternativini ilkin variantın, yəni daha geniş tərkibli variantın sadələşmiş (ellipsisə uğrayaraq, yerə komponentinin ixtisar edildiyi) variantından törəmişdir. Azərbaycan dili üçün isə bunun tam əksinə olaraq, *dizə* *gəlmək* kimi ixtisar edilmiş variant işlək və aktual deyil.

Dizini yerə gətirmək / dizi yerə gəlmək frazeologizminin həm media diskursunda, həm bədii diskursda, həm də gündəlik-məişət diskursunda yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirdiyini görə bilərik.

Bədii-publisistik diskursda: “*Üç yazı yazandan sonra dizi yerə gəldi. Başa düşdü ki, yazı yazmaq o qədər də asan iş deyil*” [2] ; media diskursunda: “*Dizi yerə gələn Lənkəran: Məmurlar varlı, camaat yoxsul.*” [7].

Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğətində dizini yerə gətirmək ifadəsinin *məğlub etmək* anlamında istifadə edildiyi bildirilir [8].

“*Çar ... onların dizini yerə gətirmək üçün çox tədbirlər tökübmüş*” [10].

Maraqlıdır ki, dizüstə çökmək frazeologizmindən fərqli olaraq, dizi yerə gəlmək, dizini yerə gətirmək frazeologizmlər ancaq (istisnasız olaraq) məcazi anlamda istifadə edilir. Halbuki onun sinonimi sayılan dizüstə çökmək ifadəsi həm paralingvistik mahiyyətli bədən dili kommunikativ aktının təsviri statusunda da işlədilir, həm də *məğlub etmək/etdirmək* anlamlarında istifadə olunur.

Qeyd olunanlar əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, bəzi hallarda ritual jestlərin təsvirinə istinad edən söz birləşmələri məcazi anlam kəsb etməklə frazeoloji vahid ərsəyə gətirə bilər. Bu zaman jestin təsviri həmin jestin intensional mahiyyətini əks etdirən anlam əsasında semantik kodlaşmaya məruz qalır: *diz* *çökmək* – (kontekstdən asılı olaraq) *məğlubıyyəti*, *yalvarışı*, *üzürxahlığı*, *səhvin etirafını* ifadə edə bilər. Həmin frazeologizmlər bir neçə sinonim variantda, həmçinin də geniş və ya müxtəsər (ellipsisə uğramış) variantlarda reallaşmışlar. Azərbaycan və türk dillərinin materiallarının müqayisəli təhlili onu deməyə əsas verir ki, bəzi hallarda Azərbaycan dili üçün, bəzi hallarda isə türk dili üçün bəzi frazeologizm variantları işlək deyil.

ƏDƏBİYYAT:

1.Abe, T. Proskynēsis: From a Persian Court Protocol to a Greek Religious Practice // Τεκμήρια 14:1, November 2018 https://www.researchgate.net/publication/332322244_Proskynesis_From_a_Persian_Court_Protocol_to_a_Greek_Religious_Practice

2. Baycan, S. Oxucunun səviyyəsi // *Kultura.az*. 15 İyul 2019 <https://www.kultura.az/az/article/3883/>
3. Book of Mormon Evidence: Falling Down in Worship, 2020 <https://scripturecentral.org/evidence/book-of-mormon-evidence-falling-down-in-worship>
4. Dabrowa, E. The Arsacids: Gods or Godlike Creatures? https://www.academia.edu/7479301/The_Arsacids_Gods_or_Godlike_Creatures
5. Dize gelmek // Türkçe Deyimler <https://www.netdata.com/netsite/2a9437d3/turkce-deyimler-xml?q=dize+gelmek&p=1>
6. Dize Gelmek Deyiminin Anlamı Ne Demek? <https://www.milliyet.com.tr/egitim/dize-gelmek-deyiminin-anlami-ne-demek-dize-gelmek-ile-ilgili-ornek-cumleler-6822415>
7. Dizi yerə gələn Lənkəran: Məmurlar varlı, camaat yoxsul.. // 26-10-2023, 08:21 <https://mediatv.az/sosial/112925-dizi-yere-gelen-lenkeran-memurlar-varli-camaat-yoxsul.html>
8. Dizini yerə gətirmək // Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti <https://azleks.az/online-dictionary/dizini+yer%C9%99+g%C9%99tirm%C9%99k/?s=3>
9. El Gamdi, S. Meyyafarikin'de Kahramanlık ve Fedakârlık // *Tarih Araştırmaları Dergisi*, № 29, Sayı. 47, Mayıs 2010, s.227 – 242, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/782116>
10. Hüseyin, F. Səməqon muzeyi, Yekaterina və kef-damaq // *Qafqazinfo*, 1 avqust, 2018 <https://qafqazinfo.az/news/detail/samaqon-muzeyi-yekaterina-ve-kef-damaq-reportaj-226268>
11. İlham Əliyev Qubadlı və Zəngilan rayonlarında olub // *President.az*, 23 dekabr 2020 <https://president.az/az/articles/view/49394/>
12. İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva işğaldan azad edilmiş Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında, o cümlədən Füzuli və Cəbrayıl şəhərlərində olublar // *President.az*., 16 noyabr 2020 <https://president.az/az/articles/view/46840>
13. Lukaşenko Putinlə görüşdə: Bizi diz çökdürmək mümkün deyil // *Telegraf.az*, 1 avqust, 2025 <https://teleqraf.az/news/avropa/491197.html>
14. Lukaşenko: Ukraynanı diz çökdürmək istəsəydik... // *Axar.az*, <https://axar.az/news/planet/578600.html>
15. Təşkilat: Düşman dize geldi // *TRT 1*, 3 Ocak, 2024 <https://www.trt1.com.tr/haber/diziler/teskilat-dusman-dize-geldi-26427159>
16. TKP'nin 'Hükümete diz çökmüyoruz' eylemlerinde ilk gün: // *Sol gelenek*, 7 nisan, 2025 <https://haber.sol.org.tr/haber/tkpnin-hukumete-diz-cokmuyoruz-eylemlerinde-ilk-gun-kurtulus-savasi-kahramanlarinin-onunde>
17. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca frazeoloji lüğət, Bakı: Nurlan, 2006, 863 s.

18. Vəliyeva, N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə fəli birləşmələrin tipoloji təhlili. – Bakı: Avropa, – 2008. – 862 s.

19. What can prostration (sajda) be performed upon? , 2020
<https://www.collectiveijtihad.org/blog/sajda>

20. Откуда пошла традиция коленопреклонения
<https://kulturologia.ru/blogs/290422/53179/>

21. Почему Люди делают Предложение на Одном Колене?
https://incatalog.kz/expomod_magazine/iskusstvo-i-kultura-expo/35752-pochemu-ljudi-delajut-predlozhenie-na-odnom-kolene.html

Н.РУСТАМОВА

О НЕКОТОРЫХ ПАРАЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ, ПРОИЗВОДНЫХ ОТ РИТУАЛЬНЫХ ЖЕСТОВ

**(на материале современных турецкого и азербайджанского языков)
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются некоторые паралингвистические фразеологизмы, производные от ритуальных жестов. Автор основывает свое исследование на материале современных турецкого и азербайджанского языков. На основании исследований, проведенных в рамках данной статьи можно сделать вывод, что в некоторых случаях словосочетания, относящиеся к описанию ритуальных жестов, могут приобретать переносное значение и образовывать фразеологическую единицу. В этом случае описание жеста подвергается семантическому кодированию на основе значения, отражающего интенциональную суть данного жеста: «преклонить колени» (в зависимости от контекста) может выражать поражение, мольбу, извинение, признание ошибки. Данные фразеологизмы реализованы в нескольких синонимичных вариантах, а также в расширенных или сокращенных (эллиптических) вариантах. Сопоставительный анализ материалов азербайджанского и турецкого языков дает основание говорить о том, что в ряде случаев некоторые варианты фразеологизмов не функциональны для азербайджанского языка, а в некоторых случаях — для турецкого языка.

N. RUSTAMOVA

**ON SOME PARALINGUISTIC PHRASEOLOGICAL UNITS DERIVED
FROM RITUAL GESTURES**

(Based on the Material of Modern Turkish and Azerbaijani Languages)

SUMMARY

The article examines some paralinguistic phraseological units derived from ritual gestures. The author bases her research on the material of modern Turkish and Azerbaijani languages. Based on the research conducted within the framework of this article, it can be concluded that in some cases, phrases related to the description of ritual gestures can acquire a figurative meaning and form a phraseological unit. In this case, the description of the gesture is subject to semantic coding based on the meaning reflecting the intentional essence of this gesture: "to kneel" (depending on the context) can express defeat, supplication, apology, admission of error. These phraseological units are realized in several synonymous variants, as well as in extended or abbreviated (elliptical) variants. A comparative analysis of materials from the Azerbaijani and Turkish languages gives grounds to say that in a number of cases some variants of phraseological units are not functional for the Azerbaijani language, and in some cases for the Turkish language.

Rəyçi: professor Rüşət Rüstəmov